

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СПЕЦІАЛЬНИМИ СУБ'ЄКТАМИ

Актуальність теми. Насильницька злочинність є одним із найбільш поширених видів злочинності не лише в Україні, а й у світі. Тому й розробка ефективних заходів боротьби та протидії таким злочинам була і залишається одним із пріоритетних напрямів національної кримінально-правової політики. При цьому такі заходи потребують постійної модернізації для того, щоб відповідати потребам суспільства.

У сучасних умовах, в яких опинилося українське суспільство – повномасштабна війна, введення воєнного стану, – перед законодавцем і правозастосовувачами норм кримінального права постали проблеми, пов'язані з притягненням до відповідальності за кримінальні правопорушення, зокрема й насильницького характеру. Так, за статичними даними, найбільш поширеними насильницькими злочинами є: вчинення злочинів із використанням зброї, у тому числі вогнепальної, кількість яких, порівняно із 2021 роком (720 злочинів), зросла майже в 10 разів у 2022 році (7003 злочини), а за перше півріччя 2023 року (11 566 злочинів) майже у 16 разів; військові насильницькі кримінальні правопорушення, яких у 2021 році було зареєстровано 3037, а вже у 2022 – 13 766, а за перше півріччя 2023 року – 9322; кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, кількість яких зросла у сотні разів, серед яких абсолютна більшість – це порушення законів і звичаїв війни (ст. 438): 253 кримінальні правопорушення у 2021 році (жодного за ст. 438), 62 128 кримінальних правопорушень у 2022 році (з них за ст. 438 – 60 387), 40 228 кримінальних правопорушень у першому півріччі 2023 року (з них за ст. 438 – 39 757) [1]; таких злочинів, як геноцид було зареєстровано: 3 у 2021 році, 22 у 2022 році, 6 у 01–06.2023 році; кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людей, кількість яких також дещо збільшилася: 33 657 кримінальних правопорушень у 2021 році, 43 199 – у 2022 році, 28 245 – за перше півріччя 2023 року; умисне вбивство: у 2021 році таких злочинів було зареєстровано 3230, у 2022 році – 22 083 і у 01–06.2023 – 15 335 [1]. Щодо деяких насильницьких злочинів, то їх кількість зменшилася: кількість домашнього насильства у період воєнного стану зменшилася: 4800 у 2021 році (з них 2432 – за ст. 126¹), 3360 у 2022 році (з них 1498 – за ст. 126-1), 2461 у 01–06.2023 році (з них 1121 – за ст. 126¹); зменшилася кількість кримінальних правопорушень проти статевої свободи і недоторканності: 930 у 2021 році проти 623 у 2022 році і 377 у 01–06.2023 році [2].

Особливо гостро ці питання стоять щодо відповідальності за специфічні насильницькі кримінальні правопорушення із спеціальним суб'єктом і спеціальним потерпілим. Це, зокрема, стосується насильницьких кримінальних правопорушень, що вчиняються військовослужбовцями та щодо них (деякі види військових кримінальних правопорушень), військовими та цивільними країни-окупанта тощо. Також це стосується і насильницьких кримінальних правопорушень із використанням зброї. Тому кримінально-правове врегулювання відповідальності за найбільш поширені насильницькі кримінальні правопорушення в сучасних умовах є актуальною проблемою, що потребує якомога швидшого вирішення.

Огляд літератури. З огляду на те, що питання кримінальної відповідальності за насильницькі кримінальні правопорушення було і залишається одним із найбільш актуальних, у доктрині кримінального права є досить велика кількість праць, присвячених вказаній проблематиці. На сучасно-

му етапі ці проблеми досліджуються (як у комплексі, так і окремі їх аспекти) такими вченими, як: О. Бандурка, В. Батиргарєєва, В. Голіна, О. Ігнатов, О. Литвинов, М. Колодяжний, О. Костенко, О. Кулик, А. Політова, Т. Продан, В. Туляков, Т. Шевчук, С. Шрамко, С. Шум та ін.

На особливу увагу заслуговує монографічна праця Ю. Орлова «Злочинність і протидія їй в умовах війни», яка є однією з сучасних комплексних досліджень злочинності в умовах воєнного стану в Україні. Зокрема, тут висвітлюється вплив воєнних та антивоєнних факторів на криміногенну обстановку в Україні, а також кількісні та якісні зміни показників злочинності в Україні в умовах воєнного стану [3].

Мета. З огляду на викладене метою нашого дослідження є виявлення сучасних проблем кримінальної відповідальності за насильницькі злочини в умовах воєнного стану і висловлення пропозицій щодо їх вирішення крізь призму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Окремі види кримінальних правопорушень, зокрема і насильницьких, у теорії кримінального права та з точки зору практики застосування кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за них, є малодослідженими. Це пов'язано передусім з тим фактом, що протягом тривалого періоду відповідні норми практично не застосовувалися, оскільки таких кримінальних правопорушень вчинялося порівняно мало. Зокрема, це стосується кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення, передбачені нормами розділу XIX Особливої частини КК України), серед яких є склади насильницького характеру, а також насильницькі злочини, які вчиняються військовими або щодо військових, які не пов'язані із порядком несення військової служби.

Крім того, зазначимо, що й ті насильницькі кримінальні правопорушення, які були предметом вивчення протягом довгого періоду, також потребують додаткового дослідження з точки зору притягнення осіб, які їх вчинили, до кримінальної відповідальності. Зокрема, це стосується відповідальності спеціальних суб'єктів, які використовують належні їм засоби чи якісь інші особисті якості для вчинення кримінальних правопорушень. Наприклад, насильницькі злочини, що вчиняються із використанням зброї (у тому числі вогнепальної), які з точки зору відповідальності за це вивчалися протягом багатьох десятиліть. Але актуальність притягнення до відповідальності за такі кримінально карані діяння в умовах війни в Україні потребує перегляду і удосконалення.

Також потребує певного удосконалення й механізм притягнення до відповідальності за насильницькі кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людини. Це пов'язано із появою великої кількості кримінальних правопорушень, що вчиняються такими спеціальними суб'єктами, як військовослужбовці (як ЗС України, так і рф), а також щодо них з боку як тих самих військовослужбовців, так і цивільних невійськовозобов'язаних.

Недостатньо врегульованими також є окремі аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за домашнє насильство. Незважаючи на те, що, як демонструють статистичні дані, кількість цих кримінальних правопорушень з 2022 року зменшилася, але проблема насильства у сфері сімейних відносин нікуди не зникла. А оскільки норма, що визначає склад цього кримінального правопорушення та покарання за його вчинення, є новою, то й практичне застосування відповідної норми (ст. 126-1) супроводжується низкою проблемних аспектів.

Особливої актуальності в сучасних умовах набула кримінально-правова протидія злочинам проти статевої свободи і недоторканості, зокрема зґвалтуванням, сексуальному насильству тощо. За останні роки, починаючи з лютого 2022 року, додалася проблема притягнення до кримінальної відповідальності за вказані правопорушення спеціальних суб'єктів, зокрема тих, що є громадянами іншої держави, держави-окупанта. При цьому потерпілими від таких насильницьких статевих злочинів є особи як жіночої, так і чоловічої статі різних вікових категорій.

До малодосліджених кримінальних правопорушень (у тому числі й насильницького характеру) можна віднести й ті, що спрямовані проти миру і безпеки людства та міжнародного правопорядку (розділ XX Особливої частини КК). Із наведених вище статистичних даних убачається, що ситуація з вказаними видами кримінальних правопорушень за останні роки докорінно змінилася, оскільки їх кількість різко зросла. Виникла необхідність притягнення до відповідальності за вчинення таких правопорушень, при практичній реалізації якої виявилися проблемні аспекти кваліфікації зазначених діянь та призначення за них відповідного покарання.

Усі перелічені вище кримінальні правопорушення насильницького характеру є вкрай суспільно небезпечними, а тому наслідком їх вчинення має бути притягнення винної особи до кримінальної відповідальності. Але притягнення до кримінальної відповідальності за всі названі вище кримінальні правопорушення насильницького характеру в сучасних умовах пов'язано з низкою проблем, що були частково зазначені вище. Передусім це пов'язано з тим, що суб'єкти цих кримінально караних діянь часто мають ознаки, що визначають їх як спеціальні. А притягнення до відповідальності за деякі з них взагалі потребує розробки певного алгоритму, що пов'язано із певними змінами об'єктно-суб'єктного складу таких правопорушень.

Зокрема, зазначені зміни зумовлюються такою ознакою, як професійна належність, оскільки за останні роки значно зросла кількість випадків вчинення кримінальних правопорушень насильницького характеру військовослужбовцями та щодо них. Це зумовлюється значним збільшенням кількості військовослужбовців, наявністю в них зброї та боєприпасів, а також недосконалістю законодавчого регулювання окремих аспектів їх діяльності.

Аналізуючи насильницькі кримінальні правопорушення, які були вчинені починаючи з 2014 року (особливо після початку повномасштабної війни у 2022 р.), маємо зазначити, що військовослужбовці можуть бути суб'єктами таких правопорушень незалежно від того, до яких розділів Особливої частини КК України вони віднесені (незалежно від основного об'єкта посягання). Переважна більшість досліджень у цій сфері висвітлюють проблеми відповідальності військовослужбовців за вчинення військових кримінальних правопорушень, у тому числі й насильницьких. Зокрема, це стосується таких діянь, як погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК), опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків із застосуванням зброї (ч. 2 ст. 404), порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406), ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом (ст. 409 КК), насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК), погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК), образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю (435¹ КК).

Тут постає низка питань. Як вказується, слідство щодо злочинів за участю військовослужбовців часто є необ'єктивним і упередженим, особливо в районі ведення бойових дій, нерідко відчувається неправомірний тиск командування, що призводить до порушення прав військовослужбовців і, як наслідок, прийняття несправедливого помилкового рішення у провадженні [4]. У зв'язку з цим звертається увага на відсутність єдиного органу, який би був укомплектований фахівцями військової юстиції для забезпечення виявлення і розслідування правопорушень у ЗСУ. А тому висловлюється пропозиція щодо створення спеціалізованого органу – Військової поліції і узгодження з сучасними вимогами існуючого законопроекту «Про Військову поліцію України», оскільки Військова служба правопорядку не може бути уповноважена виконувати ці функції [4].

Також постає питання: чи охоплюються усі насильницькі кримінальні правопорушення, які вчиняються військовослужбовцями чи щодо них, вказаними вище нормами КК, які віднесені законодавцем до розділу XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)»? Адже ними та щодо них можуть вчинятися насильницькі кримінальні правопорушення, які класифікуються як кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, проти волі честі та гідності людини, проти статевої свободи і статевої недоторканості, проти власності (розбій, вимагання), проти громадської безпеки, проти громадського порядку та моральності тощо. Низка таких кримінальних правопорушень можуть кваліфікуватися за ст. 433 і ст. 435¹ КК України. Хоча незрозуміло, які з точки зору законодавця діяння має включати насильство, передбачене ст. 433: наприклад, чи включає воно в себе умисне вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, згвалтування? Тому це варто уточнити в примітці, яку доцільно включити у ст. 433 КК України.

Крім того, виникає питання, за якими нормами кваліфікувати вчинення кримінальних правопорушень насильницького характеру проти військовослужбовців з боку цивільних, невійськовозобов'язаних осіб? У ст. 401 вказано, що «військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим (XIX) розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів». Отже,

якщо насильницьке кримінальне правопорушення щодо військовослужбовця вчиняється цивільною особою, то це діяння не підпадає під ознаки ст. 435¹, оскільки передбачений у ній склад є військовим кримінальним правопорушенням, щодо яких чітко окреслено у ст. 401 коло можливих суб'єктів. На нашу думку, за вчинення вказаних кримінально караних діянь щодо військовослужбовців цивільні особи мають притягуватися до кримінальної відповідальності також за ст. 435¹. Для цього до ст. 401 має бути включена частина, у якій буде вказано, що вчинення образи честі і гідності, насильницького кримінального правопорушення щодо військовослужбовця цивільною особою, яка не є військовозобов'язаною, кваліфікується за ст. 435¹ КК України.

Також зазначимо, що останніми роками катастрофічно зросла кількість насильницьких злочинів, вчинюваних окупантами щодо цивільного населення та військовослужбовців ЗСУ. Отже, у таких випадках спеціальними суб'єктами насильницьких кримінальних правопорушень є військовослужбовці збройних сил рф. Як зазначається, з початку повномасштабного вторгнення слідчі Національної поліції України відкрили близько 111 тисяч кримінальних проваджень за фактами вчинення військовими рф злочинів на території України [5]. Згідно з положеннями щодо чинності кримінального законодавства у просторі за територіальним принципом і за принципом громадянства ці суб'єкти підлягають відповідальності за відповідними нормами КК України на загальних засадах. Водночас ст. 438 передбачає відповідальність за порушення законів і звичаїв війни (жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій), що охоплює переважну більшість кримінально караних діянь, які вчиняються окупантами щодо цивільного населення України та військовослужбовців ЗСУ. В той же час виникає питання, чи охоплюються всі злочини, які вчиняються названими суб'єктами на території України, складом ст. 438? І у цьому випадку багато чого залежить від положень міжнародних нормативно-правових актів, учасницею яких є Україна. Тобто, якщо відповідне правопорушення зазначене у таких документах, то винному інкримінується вчинення злочину, передбаченого ст. 438 КК України, а якщо не передбачен – то за відповідними нормами цього кодексу, які містяться у розділах його Особливої частини (кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людини, проти власності, статевої свободи і недоторканості тощо). Отже, ми вважаємо, що для врегулювання питання кваліфікації кримінальних правопорушень, які вчиняються військовослужбовцями рф та їх пособниками на території України та щодо її громадян, має бути розроблена спеціальна інструкція, яка міститиме вказівки на положення міжнародних нормативно-правових актів, учасницею яких є Україна, та на норми КК України, які визначають склади відповідних кримінальних правопорушень, зокрема і насильницьких.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити низку актуальних і практично важливих висновків. Передусім відзначимо значне зростання з лютого 2022 року кількості спеціальних суб'єктів насильницьких кримінальних правопорушень, а саме військовослужбовців ЗСУ та окупантів, а також спеціальних потерпілих у випадку вчинення кримінальних правопорушень насильницького характеру щодо військовослужбовців ЗСУ. Вважаємо, що кримінальні правопорушення військовослужбовців ЗСУ охоплюються положеннями розділу XIX «Кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», у тому числі якщо вони вчиняються проти цивільного населення. Але чинне законодавство України в цій сфері потребує певного удосконалення. Варто внести зміни до ст. 401 КК України, зазначивши, що вчинення образи честі і гідності, насильницького кримінального правопорушення щодо військовослужбовця цивільною особою, яка не є військовозобов'язаною, кваліфікується за ст. 435¹ КК України. Запропоновано включити до ст. 433 КК України примітку, в якій визначити, які кримінально карані діяння включає в себе насильство над населенням. Також потребує удосконалення механізм притягнення до кримінальної відповідальності за насильницькі злочини на території України, у тому числі й на тимчасово окупованих територіях, військовослужбовцями та цивільними держави-окупанта: пропонується розробити спеціальний нормативно-правовий акт, який міститиме чітку інструкцію притягнення до відповідальності названих суб'єктів.

З огляду на актуальність досліджуваної тематики, а також кількість невирішених питань у цій сфері ця стаття спрямована не лише на вирішення окремих питань у сфері відповідальності спеціальних суб'єктів за насильницькі кримінальні правопорушення, а й відкриває низку перспективних напрямів у межах даного напрямку кримінально-правової протидії окремим видам насильницьких правопорушень в умовах особливого періоду, включаючи воєнний стан.

Список використаних джерел

1. Прокуратура України. Офіс Генерального прокурора. Відповідь на запит Політової А. С. від 5.09.2023 щодо надання інформації про кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених статтями 121, 1261, 149, 152–156¹, 301–303, 438 Кримінального кодексу України у розрізі областей України за період з січня 2011 року по серпень 2023 року. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/116893/response/385440/attach/3/05.pdf?cookie_passthrough=1
2. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
3. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри: монографія; Кримінол. асоц. України. Харків: Право, 2023. 252 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0574ad96-4bdd-4d82-a006-5684cc4b0442/content>
4. Аналітична доповідь щодо проблемних питань відповідальності військовослужбовців. 2023. URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-problemni-pytannya-vidpovidalnosti-vijskovosluzhbovcziv.pdf>
5. Поліція вже задокументувала майже 111 тисяч злочинів, які військові РФ скоїли в Україні. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3824716-policia-vze-zadokumentovala-majze-111-tisac-zlociniv-aki-vijskovoi-rf-skoili-v-ukraini.html>

References

1. Prokuratura Ukrainy. Ofis Heneralnoho prokurora. Vidpovid na zapyt Politovoi A.S. vid 5.09.2023 shchodo nadannia informatsii pro kilkist zareiestrovanykh kryminalnykh pravoporushen, peredbachenykh stattiamy 121, 1261, 149, 152–156-1, 301–303, 438 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy u rozrizi oblastei Ukrainy za period z sichnia 2011 roku po serpen 2023 roku. URL: https://dostup.pravda.com.ua/request/116893/response/385440/attach/3/05.pdf?cookie_passthrough=1
2. Sudova statystyka. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
3. Orlov Yu. V. Zlochynnist i protydiia yii v umovakh viiny: kryminalno-pravovyi ta kryminolohichni vymiry: monohrafiia; Kryminol. asots. Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2023. 252 s. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0574ad96-4bdd-4d82-a006-5684cc4b0442/content>
4. Analitychna dopovid shchodo problemnykh pytan vidpovidalnosti viiskovosluzhbovtziv. 2023. URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-problemni-pytannya-vidpovidalnosti-vijskovosluzhbovcziv.pdf>
5. Politsiia vzhe zadokumentovala maizhe 111 tysiach zlochyniv, yaki viiskovi RF skoily v Ukraini. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3824716-policia-vze-zadokumentovala-majze-111-tisac-zlociniv-aki-vijskovoi-rf-skoili-v-ukraini.html>

Ландіна А. В. Сучасні виклики кримінально-правової протидії насильницьким злочинам, що вчиняються спеціальними суб'єктами

Стаття присвячена аналізу сучасних проблем кримінальної відповідальності за насильницькі кримінальні правопорушення окремих видів спеціальних суб'єктів. Встановлено, що кількість цих кримінальних правопорушень, вчинюваних військовослужбовцями ЗСУ та військовими країни-окупанта, починаючи з 2022 року, значно зростає. Так само значно почастишали випадки вчинення насильницьких кримінальних правопорушень щодо військовослужбовців. Зазначається, що кримінальні правопорушення військовослужбовців ЗСУ охоплюються положеннями норм КК України, що встановлюють відповідальність за військові кримінальні правопорушення. Визначено, що чинне законодавство України в цій сфері потребує певного удосконалення щодо тлумачення окремих термінів і положень щодо насильницьких злочинів військовослужбовців ЗСУ та щодо них. Також пропонується розробити спеціальний нормативно-правовий акт, який міститиме чітку інструкцію притягнення до відповідальності таких суб'єктів, як військовослужбовці та цивільні країни-окупанта.

Ключові слова: насильницькі кримінальні правопорушення, злочини, кримінальна відповідальність, військовослужбовець, воєнний стан, спеціальний суб'єкт, спеціальний потерпілий, порядок несення військової служби, військові кримінальні правопорушення, порушення законів і звичаїв війни, насильство над населенням, образа честі і гідності.

Landina A. V. Modern challenges of criminal law counteraction to violent crimes committed by special subjects

In the modern conditions in which Ukrainian society found itself – a full-scale war, the introduction of martial law – the legislator and law enforcers of the norms of criminal law faced problems related to bringing to justice for criminal offenses, in particular, of a violent nature. Criminal liability for violent criminal offenses with a special subject and a special victim needs additional research. This applies to violent criminal offenses committed by and against military personnel (certain types of military criminal offences), military and civilian personnel of the occupying country. The purpose of this study was to identify modern problems of criminal responsibility for violent crimes under martial law and to make proposals for their solution through the lens of martial law. It was established that the criminal offenses of servicemen of the Armed Forces are covered by the provisions of Chapter XIX “Criminal offenses against the order of military service (military criminal offences)”, including if they are committed against the civilian population. The current legislation of Ukraine in this area needs some improvement. It is worth making changes in Art. 401 of the Criminal Code of Ukraine, noting that the commission of an insult to honor and dignity, a violent criminal offense against a serviceman, by a civilian who is not conscripted, qualifies under Art. Art. 435¹ of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to include in Art. 433 of the Criminal Code of Ukraine a note in which to determine which criminal acts include violence against the population. The mechanism of criminal prosecution for violent crimes on the territory of Ukraine, including in the temporarily occupied territories, by military personnel and civilians of the occupying country also needs improvement: it is proposed to develop a special regulatory legal act that will contain clear instructions for prosecuting the specified subjects objects

Taking into account the relevance of the research topic, as well as the number of unresolved issues in this area, this article is aimed not only at solving certain issues in the area of responsibility of special subjects for violent criminal offenses, but also opens up a number of promising directions within this direction of criminal-legal countermeasures by individual types of violent offenses in the conditions of a special period, including martial law.

Key words: violent criminal offenses, crimes, criminal liability, military serviceman, martial law, special subject, special victim, order of military service, military criminal offenses, violation of laws and customs of war, violence against the population, insult to honor and dignity.

DOI: 10.33663/2524-017X-2024-15-307-312